

Victor Kravchenko Trial and Holodomor Oral History: Narrative about the Famine in the Testimonies of Displaced People

UDC: 94:341.485]1932/1933":347.95"1949"Кравченко

DOI: 10.15421/17223

Boriak TetianaPh.D., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>, tetiana.boriak@fulbrightmail.org

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Abstract

The goal of the research is to reveal and to study oral testimonies of the famine of 1932-1933 in Ukraine, made public on a trial, initiated by former Soviet official, engineer, non-returnee Victor Kravchenko, that took place in 1949 in Paris. The research uses the method of prosopography – creation of collective portrait of people, united with a common feature – famine eyewitnesses who ended up abroad after the end of the Second World War. In the conditions of direct military invasion of Russian troops on the territory of sovereign Ukraine, expanding of hybrid war, purposeful distortion of historical facts, in particular, denial of genocide of Ukrainians in 1932–1933, the questions of fight of Ukrainians against the Communist regime and their desperate urge to tell the world undeniable facts of Bolshevism crimes become especially actual.

The result of the research is revealing of historical context of accumulation and dissemination of oral testimonies of the famine survivors outside the borders of the USSR – in postwar Europe. The article analyzes circumstances tied to the need to recall traumatic experience of living in the USSR, transferred abroad during the Second World War, as well as those who had reasonable reasons not to return to the country of origin. The author evaluates civic courage of those who agreed to testify during the trial, and, despite possible threats to their life, openly gave testimonies. The research shows peculiarities of traumatic recalling about the events of 1932-1933 outside the USSR, on territory of postwar Europe, in the world, free from totalitarian ideology. Those who agreed to testify in defense of Kravchenko, attempted to tell the world the truth, to break informational blockade about the fact of deliberate liquidation of Ukrainians by the Soviet authorities, to get certain moral compensation in at least in the sentence of French court. Analysis of materials of preparation to Kravchenko trial and the trial itself, allows to conclude that five oral testimonies about the famine of 1932-1933 in Ukraine, that were publicly given to the trial in Paris under oath.

Keywords: Holodomor, Oral history, V. Kravchenko, trial, displaced persons, Ukrainian emigration

Citation: Boriak, T. (2022) Victor Kravchenko Trial and Holodomor Oral History: Narrative about the Famine in the Testimonies of Displaced People. *Grani*, 25(1), 27-32. <https://doi.org/10.15421/17223>

Судовий процес Віктора Кравченка (1949) та усна історія Голодомору: наратив про голод у свідченнях переміщених осіб

Боряк Тетяна

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Анотація

Мета дослідження – виявлення та вивчення свідчень очевидців голоду 1932–1933 рр. в Україні, оприлюднених на судовому процесі, ініційованому колишнім радянським чиновником, інженером-неповерненцем Віктором Кравченком, що відбувся в Парижі 1949 р. У даному дослідженні застосовано метод просопографії – створення колективного портрету осіб, об'єднаних певною ознакою, – свідків голоду, що опинилися по війні на чужині. В умовах загрози прямого військового вторгнення російських військ на територію суверенної України, розгортання гібридної війни, цілеспрямованого спотворення історичних фактів, зокрема заперечення Геноциду українців 1932–1933 рр, особливо актуальними стають питання боротьби українців проти комуністичного режиму, їх відчайдушного прагнення донести світові неспростовні факти злочинів більшовизму.

Результатом дослідження стало окреслення історичного контексту накопичення та поширення свідчень очевидців голоду за межами СРСР – у повоєнній Європі. Розглянуто обставини, в яких виникла потреба пригадування травматичного досвіду перебування в СРСР особами, переміщеними за кордон під час Другої світової війни, а також тими, хто мав вагомі причини не повертатись до країни походження. Оцінено громадянський подвиг людей, які зголошувалися виступати свідками на судових засіданнях та, попри можливі загрози їхньому життю, відкрито давали покази. Досліджено

Стаття надійшла / Article arrived: 18.01.2022

Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2022

особливості травматичного пригадування про події 1932–1933 рр. за межами СРСР, на території повоєнної Європи, у світі, вільному від тоталітарної ідеології. Ті, хто зголосився виступити на захист Кравченка, намагалися донести світові правду, прорвати інформаційну блокаду про факт цілеспрямованого знищення радянською владою українців голодом, отримати певну моральну компенсацію хоча б у вирок французького суду. Аналіз матеріалів підготовки до судового процесу В. Кравченка та самого його перебігу дозволив зробити висновок про п'ять свідчень про голод 1932–1933 рр. в Україні, прилюдно наданих паризькому суду під присягою.

Ключові слова: Голодомор, усна історія, Віктор Кравченко, судовий процес, переміщені особи, українська еміграція

Цитування: Боряк Т. Судовий процес Віктора Кравченка (1949) та усна історія Голодомору: наратив про голод у свідченнях переміщених осіб. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №1. С. 27 - 32. <https://doi.org/10.15421/17223>

Вступ.

Після закінчення Другої світової війни на теренах Європи опинились мільйони українців. Частина із них – вимушено переміщені особи (остарбайтери), частина – добровільні біженці. Їх було інтерновано у таборах для переміщених осіб, де так званих Ді-Пі [від *displaced persons* – переміщені особи, українці, що втекли на Захід від режиму. – Т. Б.] відповідно до укладених міждержавних угод та особистих прагнень, поступово переміщували або до західних країн, або до СРСР. Одним з неперверненців був Віктор Кравченко, чие ім'я стало відомим у зв'язку із судовим позовом, на якому він відстоював авторство та достовірність даних, опублікованих ним в Америці 1946 р. у спогадах про життя в СРСР (Kravchenko, 1946). Варто зауважити, що в перекладі українською мовою книга, що стала світовим бестселером, лише тільки-но планується до виходу видавництвом “Смолоскип” (один з авторів передмови – український історик в Канаді Богдан Клід) (Кравченко, 2021).

Факт захисту своєї честі колишнім громадянином СРСР у паризькому суді загалом відомий дослідникам проблематики Голодомору. Однак досі вони не звертали увагу на оприлюднення на цьому судовому процесі його учасниками усних свідчень про голод в Україні 1932–1933 рр. Мета дослідження – виявити та вивчити свідчення очевидців голоду на судовому процесі 1949 р. та доповнити масив усних історичних джерел з тематики Голодомору. Це дасть розуміння того, як пригадували голод у вільному від комунізму світі за 15 років після події. У даному дослідженні застосовано метод просопографії – створення колективного портрету осіб, об'єднаних певною ознакою – свідків голоду, що опинилися по війні на еміграції.

Аналіз джерел і літератури.

Життєвий шлях В. Кравченка коротко характеризували П. Голобуцький та Г. Трутовський (Голобуцький, 2008, с. 272–273). Український інститут національної пам'яті подав відомості про нього як про “людину правди” (Людина правди, 2015). Наукова співробітниця Центру дослідження визвольного руху та Національного музею-меморіалу “Тюрма на Лонцького” О. Ісаюк (2015) присвятила В. Кравченку розвідку, в якій вказала про його спогади про голод 1932–1933 рр. в Україні. Про його внесок у

оприлюднення фактів злочину більшовизму згадав І. Кравчук (2003) в статті про голод у виданнях діаспори повоєнного періоду (с. 242). Дослідник помилково зазначив відсутність даних про книгу непервернення у бібліографічних покажчиках (Голодомор в Україні, с. 114). Джерелом нашого дослідження є нотатки, фактично “записані безпосередньо протягом 25-ти засідань суду” Ніною Берберовою – російською письменницею, авторкою документально-біографічних досліджень, яка 1922 р. емігрувала з СРСР і до 1950 р. перебувала в Парижі. Авторський “репортаж”, як вона сама назвала свої записи, був уже після її смерті опублікований 2000 р. в Москві (РФ), він доступний в мережі Інтернет (Берберова, 2000).

Результати дослідження.

Аналіз судового процесу пропонується провести крізь призму свідчень очевидців голоду, оприлюднених в ході підготовки до суду та на самих слуханнях. По-перше, слід охарактеризувати постать В. Кравченка. По-друге, необхідно окреслити історичне тло, на якому відбувались події. Передусім йдеться про заснування таборів Ді-Пі на території Західної Німеччини та Австрії, ставлення до біженців з СРСР, розгортання комуністичної пропаганди в Європі. Лише тоді можна переходити до аналізу усної історії Голодомору в контексті “процесу століття”.

Для розуміння значення спогадів В. Кравченка для тогочасної про- та антикомуністичної спільноти в Європі окреслимо найголовніші віхи його життєвого шляху. Віктор Кравченко народився 1905 р. в Катеринославі (нині – м. Дніпро) в родині робітника-металурга, у 1920-х рр. працював на шахті, 1932 р. як двадцятип'ятитисячник брав участь у ревізії зерна у селян під час колективізації (розділ восьмий його спогадів “Жах на селі”) та у збиранні врожаю під час Голодомору в 1933 р. (розділ дев'ятий “Пекельні жнива”) (Кравчук, 2003, с. 245); після закінчення 1935 р. Дніпропетровського металургійного інституту обіймав посаду інженера на заводах Донбасу, а перед початком війни був направлений на роботу до Москви.

У складі радянської комісії із закупівель техніки за так званим ленд-лізом 1943 р. він був направлений до Вашингтону, а вже у квітні 1944 р. зник і після переховування у емігрантів попросив політичного притулку в США. Американська сторона не

задовольнила домагання радянського посольства про повернення “біженця” до СРСР (Голобуцький, 2008, с. 273). Є інші дані про його втечу: уже в березні 1944 р. він звернувся у відділок поліції із проханням про політичний притулок, а за місяць отримав дозвіл на проживання в США (Ісаюк, 2015).

Отже, 1946 р. в Нью-Йорку В. Кравченко опублікував свої спогади “I Chose Freedom: the Personal and Political Life of a Soviet Official” (“Я вибрав свободу: особисте та політичне життя радянського чиновника”) (Kravchenko, 1946). Відомо, що в підготовці книги йому допомагав американський журналіст та письменник Юджин Лайонс (Eugene Lyons), у 1928–1934 рр. – московський кореспондент Юнайтед прес, автор праці “Assignment in Utopia” (“Завдання в утопії”) (Lyons, 1937). Він був одним з небагатьох західних журналістів, який, описуючи радянську дійсність, зважився писати про страхіття голоду в Україні. Книга В. Кравченка, що оприлюднювала факти упокорення голодом, існування в СРСР ГУЛАГу, розгортання Великого терору, співпраці двох тоталітарних режимів Сталіна і Гітлера, мала небачений успіх у західного читача. Вона була перекладена багатьма мовами, зокрема й французькою, а 1947 р. накладом в 500 тис. примірників надрукована в Парижі.

Поява книги в Європі не пройшла непоміченою, передусім – французькими комуністами. До активізації своєї діяльності їх надихала участь в Русі Опору проти німецької окупації у Другій Світовій війні, до того – 1946 р. французька комуністична партія отримала найбільшу кількість голосів до парламенту. На той час критику режиму Сталіна, факти репресій в СРСР вони не допускали. Так, 1949 р. друкований орган Руху Опору – прокомуністична щотижнева французька газета “Леттр франсез” (Les Lettres Françaises) під псевдонімом Сім Томас опублікувала статтю “Як був сфабрикований Кравченко”. У ній стверджувалося, що факти, про які йдеться в опублікованих спогадах, є вигаданими, а її справжнім автором є американські спецслужби (Голобуцький, 2008, с. 272). Однією із причин роздмухування радянською пропагандою гучного міжнародного скандалу навколо імені В. Кравченка могла стати висока посада останнього у міжвоєнному СРСР, його залученість до виконання злочинних партійних вказівок (Кравчук, 2003). На подив сучасників. В. Кравченко подав на газету судовий позов. З 29 січня по 22 березня 1949 р. у Парижі відбувся розгляд справи, що через резонанс в суспільстві, а також кількість свідків, отримав назву “процес століття”.

Звернемось до другої складової теми: розуміння особливостей середовища біженців із СРСР та ставлення до них з боку європейських держав. В 1945 р. була підписана низка міждержавних угод щодо умов повернення Ді-Пі на батьківщину: 11 лютого – між СРСР, США та Великою Британією, 13 березня – між СРСР і Бельгією, 29 червня – між СРСР і Францією. Однак з’ясувалося, що частина біженців категорично відкидала можливість повернення

в СРСР. Відтак в спеціальному рішенні ГА ООН (1946) було підкреслено право осіб, які мають вагомі причини, зокрема політичні, не повертатися до країни походження (Шаповал, 2007). Хоча полювання радянських агентів на своїх громадян у таборах Ді-Пі на території Німеччини тривало.

Варто врахувати й той факт, що повоєнний світ демонстрував неоднозначне ставлення до СРСР. Цієї величезної держави-монстра боялися й, водночас, захоплювались як країною, що зазнала найбільших втрат у боротьбі з нацизмом. Певною мірою спрацьовував також стереотип “переможців не судять”. Місце абсолютного зла посів нацизм з його злочинами, засудженими восени 1946 р. на Нюрнберзькому процесі. Побутувала й думка, що комунізм не такий уже й страшний, що після війни він змінився (або незабаром зміниться) на краще. Як наслідок, світ не розумів українських біженців, які не хотіли повертатись додому – в очах пересічного європейця така відмова означала, що людина не боїться нацистів (адже утікала разом з ними чи, вірогідно, працювала на Третій Рейх), а отже вона є нацистським колаборантом і посібником. І таку думку разом із тезою: хто заперечує комунізм – є прихильником Гітлера, – СРСР активно культивував своєю пропагандою та виступами на ГА ООН, намагаючись не залишити свідків своїх злочинів у вільному світі і домогтися їхнього відправлення до СРСР.

При тому варто зважити й на той факт, що, зі свого боку, нацистська пропаганда уже активно експлуатувала наратив про репресії в СРСР. Тож коли свідки на судовому процесі говорили про злочини радянської влади, Нордманн (адвокат редактора газети Андре Вюрмесера) їх перебивав під тим приводом, що це вже добре відомі факти (Берберова, 2000), чим намагався всіляко нівелювати виголошені на суді факти про переслідування радянської влади і голодні 1930-ті роки в Україні.

Прикладом потужної пропагандистської роботи є поява в ході судових засідань радянської ноти, за якою деяким свідкам В. Кравченка пред’явили звинувачення, що вони є нацистськими злочинцями і підлягають негайній видачі СРСР. Ноту було відхилено, адже зазначені свідки пройшли кілька контрольно-перевірочних комісій в таборах Ді-Пі і жодних претензій до них не висували (Москва вимагає видачі свідків, 1949; Берберова, 2000).

Судовий процес за позовом В. Кравченка мав розпочатись у липні 1948 р., але його перенесли на жовтень того ж року, що було пояснено “втечею головного обвинуваченого” – автора статті в газеті “Леттр франсез” (До процесу Кравченка, 1948). Оскільки в існуванні Сіма Томаса виникли обґрунтовані підозри, відповідати перед судом був повинен редактор газети Клод Морган. Позов було пред’явлено і другому редактору газети А. Вюрмесеру, який також інкримінував Кравченку неправдивість наведених в книзі свідчень. Незважаючи на спроби відповідача відтермінувати початок судових засідань,

в січні 1949 р. процес врешті розпочався (Берберова, 2000).

Спершу патріотично налаштована українська діаспора не сприйняла В. Кравченка через його осуд “сепаратистської” політики, що загрожувала територіальній цілісності Росії/СРСР (Голобуцький 2008, с. 272). Тим не менше, під час підготовки до процесу, враховуючи той факт, що багато українців ще перебували у таборах Ді-Пі, українська громада окреслила майбутній судовий процес як “окрему ділянку визвольного масового антибольшевицького руху між українцями” (До процесу Кравченка, 1949). Навіть антиукраїнські налаштована “біла” еміграція організувала Комітет сприяння процесові та надала свідчення за 1918–1921 рр. (Ісаюк, 2015).

За спиною газети “Леттр франсез” стояли найпотужніші сили: тогочасна впливова французька комуністична партія та радянські спецслужби, французький комуніст Жан-Поль Сартр із п’єсою “Тільки правда (Некрасов)”, в якій В. Кравченко був зображений агентом ЦРУ США, фізик Фредерік Жоліо-Кюрі, єпископ Кентерберійський Х’ю Джонсон, популярний журналіст П. Деке та інші відомі особи. Адвокат В. Кравченка Жорж Ізар вирішив, що “такій хвилі можна протиставити лише зустрічну хвилю свідчень тих, хто бачив на власні очі все, що відбувалося у Радянському Союзі” (Ісаюк, 2015). Після публікації у пресі повідомлення про майбутній судовий процес на захист В. Кравченка свідки почали масово зголошуватися на участь у слуханні справи.

Результатом цієї акції стали отримані адвокатами свідчення від українців, як індивідуальні, так і колективні (із таборів Нового Ульму, Авсбургу, Галлендорфу – 396 підписів, Фельдмохтінга – 217 підписів) (Ісаюк, 2015). Це було кілька десятків документів, списаних на 160-ти сторінках і скріплених підписами близько однієї тисячі осіб. Хоча сам Жорж Ізар згадує про понад 5 тисяч листів з пропозиціями від біженців з СРСР дати свідчення на процесі на користь В. Кравченка. Протягом шести місяців перекладач читав адвокату ці листи, які йшли на різні адреси: газет, особисто адвокату або самому В. Кравченку. Ось приклад одного із них: “Я залишивсь останній. Вся моя сім’я з 7-ми душ вимерла з голоду, а ціле село лишалось пустим і безлюдним, мов цвинтар з померлими людьми. Останніх не було вже кому ховати [...]” (До процесу Кравченка, 1948, с. 3).

Із великої кількості потенційних свідків були відібрані люди, які знали В. Кравченка особисто, зокрема колишні мешканці Дніпропетровська, Харкова. Серед них були інженери, журналіст, співробітники В. Кравченка; викладач Харківського інституту; українські селяни, які зазнали репресій, французи, які у ті роки проживали в СРСР та ін. (Берберова, 2000). Серед свідків, зокрема, були: “Олександр Зозуля з Києва, Степан Дубовик з Харківщини, Лазар Таран з-під Запоріжжя, Олена Ткаленко з Кобеляків на Полтавщині, поляк Аполлон Расвський, Дмитро Нещета з Сахновщини на

Полтавщині, Кирило Земець з Київщини, Василь Луговий з Дніпропетровщини, Петро Захожий з Полтавщини, група втікачів з Кубані, подружжя Янчиків з Луцька, Іван Кухаренко з Київщини, Олександр Горобець з Лозової на Харківщині, Микола Островський з Житомирщини, Іван Іршенко з Чигирини [...]” (Ісаюк, 2015).

Нас цікавлять виголошені на судовому процесі усні свідчення про голод. Наголосимо: якщо відомості про репресії та концентраційні табори ГУЛАГ до західного світу ще якось просочувалися й поступово ним усвідомлювалися, а отже заперечувати їх ставало все важче, то факт голоду в Україні 1932–1933 рр., попри довоєнні публікації західних журналістів, залишався чимось химерним з точки зору його неможливості, а отже до уваги правлячими елітами Заходу фактично не брався. На самих же судових слуханнях складалася дивна ситуація: свідки сторони відповідача мляво заперечували факти голоду, репресій, “чисток” в СРСР, а свідки захисту В. Кравченка гаряче наводили все нові і нові докази.

Н. Берберова згадувала, що сам Кравченко на одному із засідань, не погоджуючись з виступом опонента, вигукнув про “трупні померлих від голоду” у селах України в 1933 р. (Берберова, 2000). Крім того, письменниця занотувала основні тези свідчень в суді, зокрема журналіста Силенка (“трупні лежали на весні, на морозі. Колгоспники пухли з голоду”), викладача М. Лаговського, лікарки А. Кошинської (“анатомічні театри були переповнені”), свідчення Лужного про “голод, терор, бігство із рідного краю”. Свідок Лебідь повідомив суду, що у 1932–1933 рр. як член “епідемічної трійки” він щоденно прибирав трупи у м. Слов’янськ “із вагонів, вулиць, доріг”. Люди іноді помирали в чергах за хлібом (Берберова, 2000).

Участь у судовому процесі громадян, які виявилися готовими свідчити, а отже почали активно надавати неспростовні факти злочинів радянської влади є, за Отрошенко, “активістськими практиками” (Отрошенко, 2021, с. 64). Завдяки їм не просто надається голос групі, яку не хочуть чути. Це надійний засіб підсилення “історичного наративу” і, як наслідок – самої соціальної групи.

І попри все доводиться констатувати: на кінець 1940-х рр. світова громадськість ще не володіла цілісною картиною часу виникнення, розмаху, механізму та інструментів Голоду. Судді питали свідків переважно про події розкулачення селянства та колективізації. Саме цим можна пояснити порівняно незначну кількість судових свідчень про голод в Україні. І навіть за цих умов озвучені на засіданнях факти вражали. Так, за словами комуніста та депутата Національного Зібрання Фернана Греньє, ярого опонента В. Кравченка, якщо визнати правдивість спогадів В. Кравченка та інших свідків, тоді Німеччина, що напала на СРСР, вчинила правильно. Цю думку підхопив адвокат газети Нордманн, який припустив, що за такою логікою невдовзі буде оголошено: “Бухенвальд був у Сибіру!”.

Редактор газети А. Вюрмесер на початку процесу в судовій лихоманці навіть висунув дивне припущення, що 1944 р. книгу Кравченка цитував Геббельс, а сам автор книги є колаборантом (Берберова, 2000).

В заключному слові адвокат Нордманн все ж погодився, що голод в Україні був, проте вигукнув: “Так що ж з цього? Ми навіть збирали тут на голодуючих і надсилали їм. Це було в 1931 році” (Берберова, 2000).

Суд став на сторону В. Кравченка, визнав як безпідставність наклепів на автора, так і достовірність наведених ним свідчень, і присудив сплатити йому компенсацію (Берберова, 2000). Показово, що декого зі сторони обвинувачення вдалося переконати у правоті В. Кравченка. Серед них був свідок з боку французької газети П. Деке, який повірив доказам, представленим на процесі, і невдовзі навіть написав передмову до одного із перевидань книги В. Кравченка (Голобуцький, 2008, с. 273).

В 1966 р. В. Кравченка знайшли застреленим у власній квартирі. Слідство дійшло висновку про самогубство, хоча не змогло пояснити всіх суперечливих обставин смерті (Голобуцький, 2008, с. 273). Багато хто вбачає в цьому руку радянських спецслужб.

Висновки.

Аналіз матеріалів підготовки до судового процесу В. Кравченка та самого його перебігу дозволив отримати дані про шість усних історичних джерел про голод 1932–1933 рр. в Україні. П’ять свідчень були надані усно прилюдно під присягою у суді; одне є письмовим свідченням, надісланим у вигляді листа на підтримку В. Кравченка. Порівняно із загальною кількістю тих, хто погодився свідчити на захист автора книги, відібрані до безпосередньої участі у процесі свідки є нечисленними. Хоча, припускаємо, не всі із тих, хто зголосився, могли бути очевидцями голоду в Україні, а отже надати суду достовірні відомості.

І все ж з точки зору визначення особливостей пригадування Голодомору, маємо ситуацію, коли на судовому засіданні свідки чи не вперше у голос, прилюдно говорили про голод в Україні у передвоєнні роки, згадуючи при цьому трупи померлих від голоду селян, опухлих людей та картини збирання врожаю в 1932, 1933 рр.

Активна участь свідків, готових надати суду покази на підтримку В. Кравченка, наочно ілюструє таку характеристику усної історії, як “активістські практики”. Це не тільки можливість відкриття каналу комунікації суспільства із соціальною групою, яку не хочуть чути. Це надійний засіб посилення “історичного наративу”, а відтак – й самої групи загалом.

Громадянська активність була викликана не тільки бажанням виступити на захист В. Кравченка. Це був щирий потяг до спільного травматичного досвіду долучити й свій особистий. Адже свідчили українці, позбавлені власної держави, подекуди звинувачені Європою у співпраці з нацизмом, ті, хто після втрати країни походження (із різних причин) відчайдушно опирався насильницькому поверненню в СРСР. І це в умовах, коли багато хто з європейців вірив в радянський “рай” і не розумів, чому неповерненці обирали долю біженців. Розповідям і пересторогам цих чужинців, що стосувалися сутності радянського тоталітарного режиму, не вірили. Ті, хто зголосився виступити на захист Кравченка, намагалися прорватися крізь стіну зневаги і мовчання, і хоча б в судовому рішенні отримати певну моральну сатисфакцію. На жаль тоді, окрім судді та окремих інтелектуалів, Європа не повірила пересічним очевидцям Великого терору та факту Геноциду в Україні. Розплатою стала поділена на десятиліття Німеччина та ізоляція Центрально-Східної Європи до кінця 1980-х рр. Наслідки цього зневір’я Україна долає дотепер, коли агресивність та злочинність держави Росія стала очевидною.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Берберова Н. Н. Дело Кравченко. История процесса / Берберова Н. Н. Последние и первые. Дело Кравченко. М.: Издательство им. Сабашниковых, 2000. 320 с. URL: http://www.belousenko.com/books/berberova/berberova_kravchenko.htm.

Голобуцький П. В. Кравченко Віктор Андрійович / Голобуцький П. В., Трутовський Г. Й. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во “Наукова думка”, 2008. 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kravchenko_V_A.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / Ред кол.: С. В. Кульчицький, О. Ф. Ботушанська, В. Мотика; Упорядн.: Л. М. Бур’ян, І. Е. Рікун. Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького; Інститут історії України НАН України; Фондація українознавчих студій Австралії. Одеса; Львів: Вид-во М. П. Коць, 2001. Вип. 1. 664 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008306>.

До процесу Кравченка в Парижі (Про нищення українців в СССР) / Українські вісті. 1948. Ч. 59. С. 3. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12392/file.pdf>.

Ісаюк О. Зірвати заслону над Голодомором в самому Парижі: українець Кравченко проти Компартії / Новое время. 25 листопада 2015 р. URL: <https://nv.ua/ukr/publications/zirvati-zaslону-nad-golodomorom-v-samomu-parizhi-ukrajineti-kravchenko-proti-kompartiji-srst-81691.html>.

Кравченко В. Я вибрав свободу / Переклад А. Пархоменко; передм. Е. Кравченко, Б. Клід. К.: Смолоскип, 2022. 736 с. (друкується).

Кравчук І. М. Свідчення про Голодомор (Видання українців у діаспорі про голод в Україні 1932–1933 рр.). Вісник національного університету «Львівська політехніка»: збірник наукових праць. 2003. № 493: Держава та армія / відп. ред. Л. Є. Дещинський. С. 234 – 248. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9713/1/39.pdf>.

Людина правди: Віктор Кравченко. Український інститут національної пам’яті. 2015. URL: <https://old.uinp.gov.ua/>

news/lyudi-pravdi-viktor-kravchenko.

Москва вимагає видачі свідків Кравченка / Промінь (Зальцбург). № 9 від 04.03.1949. С. 2 URL: <https://libraria.ua/search/?Search=%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%201932-1933&Page=27>.

Отрошенко Н. Публічні усноісторичні проєкти в Україні: між “наданням голосу” й інструменталізацією. Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX – XXI ст.: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки іст. наук Гелінади Грінченко. К.: ТОВ “АРТ КНИГА”, 2021. С. 59–75.

Шаповал Ю. І. Ди-Пи. Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26480.

Kravchenko V. I. *Chose Freedom: the Personal and Political Life of a Soviet Official*. New York: Published by Charles Scribner's Sons, 1946. 496 p.

Lyons E. *Assignment in Utopia*. New York: Harcourt, Brace and Co, 1937. 658 p.

REFERENCES

- Berberova, N. N. (2000). *Delo Kravchenko. Istoriya processa [Kravchenko's Case. Process History]*. In Berberova N. *Poslednie i pervye. Delo Kravchenko*. Izdatel'stvo im. Sabashnikovyx. Retrieved from http://www.belousenko.com/books/berberova/berberova_kravchenko.htm.
- Do protsesu Kravchenka v Paryzhi (Pro nyschennia ukrainsiv v SSSR) [To the Kravchenko Trial in Paris (On the Destruction of Ukrainians in the USSR)]. (1948). In *Ukrains'ki visti*. 59. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12392/file.pdf>.
- Holobuts'kyj, P., & Trutovs'kyj, H. (2008). *Kravchenko Viktor Andriiovych [Kravchenko Victor Andreevich]*. In Smolij V. (Chief ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Vol. 5: Kon – Kiu*. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Kravchenko_V_A.
- Isaiuk, O. (2015). *Zirvaty zaslonu nad Holodomorom v samomu Paryzhi: ukrainets' Kravchenko proty Kompartii [Breaking the Curtain on the Holodomor in Paris Itself: Ukrainian Kravchenko Against the Communist Party]*. In *Novoe vremia*. Retrieved from <https://nv.ua/ukr/publitsatsii/zirvati-zaslonu-nad-golodomorom-v-samomu-parizhi-ukrainets-kravchenko-proti-kompartii-srsr-81691.html>.
- Kravchenko, V. (1946). *I Chose Freedom: the Personal and Political Life of a Soviet Official*. Published by Charles Scribner's Sons.
- Kravchenko, V. (2022). *Ya vybrav svobodu [I Chose Freedom]*. Parkhomenko A. (transl.), Kravchenko E., Klid B. (preface). Smoloskyp (in process).
- Kravchuk, I. M. (2003). *Svidchennia pro Holodomor (Vydannia ukrainsiv u diaspori pro holod v Ukraini 1932–1933 rr.) [Evidence of the Holodomor (Knowledge of Ukrainians in the Diaspora about the Famine in Ukraine 1932–1933)]*. In *Visnyk natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika»*: [collected scientific research], 493. Vyd-vo natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika». Retrieved from: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9713/1/39.pdf>
- Kul'chyts'kyj, S. V. (Ed.). (2001). *Holodomor v Ukraini 1932–1933 rr.: bibliografichnyj pokazhchik [The Holodomor in Ukraine in 1932–1933: a Bibliographic Index]*. Odes'ka derzhavna naukova biblioteka imeni M. Hor'koho; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy; Fundatsiia ukraïnoznavchych studij Avstralii. M. P. Kots'. Retrieved from <http://resource.history.org.ua/item/0008306>.
- Liudyna pravdy: Viktor Kravchenko [The Man of Truth: Viktor Kravchenko]*. (2015). In *Ukrains'kyj instytut natsional'noi pam'iaty*. Retrieved from <https://old.uinp.gov.ua/news/lyudi-pravdi-viktor-kravchenko>
- Lyons, E. (1937). *Assignment in Utopia*. Harcourt, Brace and Co.
- Moskva vymahaie vydachi svidkiv Kravchenka [Moscow Demands Extradition of Kravchenko's Witnesses]. (1949). In *Promin' (Zal'tsburh)*, 9. Retrieved from
- Otrishenko, N. (2021). *Publichni usnoistorychni proiekti v Ukraini: mizh “nadanniam holosu” j instrumentalizatsiieiu [Public oral history projects in Ukraine: between “voice” and instrumentalization]*. In Hrinchenko H. (Ed.). *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy [collected scientific research]*. TOV “ART KNYHA”.
- Shapoval, Yu. I. (2007). *Di-Pi. In Dziuba, M. (Ed.). Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: elektronna versiiia [online]*. Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrainy. Retrieved from https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26480.